

Tóth I. János

A környezetfilozófiáról*

A környezeti válság tünetei közismertek: globális felmelegedés, ózonpajzs vékonyodása, fajok kihalása, biodiverzitás csökkenése, erdőirtás, savas esők, környezetszennyezés stb. E jelenségek önmagukban is demonstrálják, hogy az emberiségnek a természeti környezethez való viszonya alapvetően hibás. Az persze már teoretikus elemzés kérdése, hogy miért rossz a viszonyunk a természethez, ennek milyen várható következményei vannak és lesznek, továbbá miben állna a természet és a társadalom közötti harmonikus kapcsolat, és ez hogyan teremthető meg. Mindenesetre a környezeti válság jelenségei aggodalmat keltenek a közvéleményben, ami folyamatosan napirenden tartja ezt a kérdést.

A környezeti válság jelenségeire először ökológusok és természetjárók (A. Leopold, R. Carson, P. Ehrlich, K. Lorenz stb.) hívták fel a figyelmet. Később más tudományok képviselői is foglalkoztak ezekkel a problémákkal, például a Római Klub tagjaként Meadows, a teológus L. White vagy a közgazdász E. Schumacher. Ma már a környezeti tudományok kiterjedt rendszeréről beszélhetünk mind a természettudományok, mind a társadalomtudományok esetében, de foglalkozik ezen kérdésekkel a művészet, a teológia, politika és a média is. Természetesen minden tudomány és minden ágazat a saját rendszerén belül értelmezi ezt a problémát.

A filozófiának az a feladata, hogy a lehető legáltalánosabb képet adja a környezeti probléma mibenlétéről. A környezetfilozófusok tipikus kérdései a következők. *Milyen sajátosságok jellemzik általában a természetet és szűkebb otthonunkat, a Földet? Mi jellemezi a természet és a társadalom viszonyát? Mindig is ellentmondásos volt a természet és a társadalom viszonya, vagy a probléma valamelyik korszakhoz vagy társadalmi formációhoz (gyűjtögető-vadászó, földművelő, ipari, fogyasztói társadalom) köthető? Ha valaha harmonikus volt az ember és a természet viszonya, akkor annak a korszaknak a gondolkodását (ideológiáját) milyen sajátosságok jellemezték? Napjainkban a környezeti válság milyen súlyú problémának tekinthető? Szükség van-e társadalmi struktúránk és értékrendünk átalakítására, vagy a környezeti válság megoldható a gondolkodás és a struktúra jelenlegi keretein belül? Mi a szerepe a modernitás ideológiájának a környezeti válságban? Hozzájárul-e a környezeti válsághoz, hogy az élő természethez és annak egyes részeihez (állatokhoz, ökoszisztémákhoz, talajhoz stb.) úgy viszonyulunk, mint az élettelen dolgokhoz? Erkölcsei szempontból helyesnek tekinthető-e ez a viselkedés? Beszélhetünk-e az élő természet önértékéről vagy csak (számunkra való) hasznossági értékéről? Erkölcseileg és/vagy gazdaságilag kelle viszonyulni a természethez? A természeti és környezeti források jelenlegi és jövőbeni elosztása összhangban áll-e a társadalmi igazságossággal? Ha a környezeti erőfor-*

* A tanulmány a közelmúltban megjelent *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok* című könyvem bevezetéseként olvasható (TÓTH 2005, 7–19).

rások kimerítésével jelentős hatást gyakorolunk a jövő generáció sorsára, akkor miért nem ismerjük el a velük szemben fennálló felelősségünket? A tőke és a globalizáció hogyan hat a környezeti kérdésekre? Milyen változtatásokra van szükség a társadalom technológiájában, struktúrájában és értékrendjében, hogy megszüntessük a környezeti válságjelenségeket? (Vö. ZIMMERMANN 1993, vi.) E kérdések szerintem és általában a környezetfilozófusok szerint filozófiai kérdések, bár nyilvánvalóan különböznek a filozófia hagyományos kérdéseitől. Ezért számos filozófus vitatja a környezetfilozófia filozófiai jellegét és státuszát. Kétségtelen, hogy a környezetfilozófia jellegénél fogva számos megkülönböztető sajátossággal rendelkezik a filozófia főáramlatához képest. A következőkben megpróbálom megvilágítani, hogy a környezetfilozófiára mi jellemző; azaz nem annyira a környezetfilozófia hanem a meta-környezetfilozófia néhány lényegi sajátosságát próbálom kiemelni.

A Praxis jelentősége. Mint minden élő rendszer, a társadalom is szoros anyagcserében áll a környezetével. Ennek mértéke esetenként meghaladja a környezet eltartóképességét, ami negatív módon hat vissza magára a környezetre, vagyis környezeti válsághoz vezet. A múltban számos virágzó kultúra bukásának eredendő oka a természet erőforrásainak kizsákmányolása vagy elszennyezése volt. A természeti és mezőgazdasági ökoszisztémák összeomlását szükségszerűen követte a társadalom dezintegrációja, és ez általában együtt járt a külső hódításokkal, vagy hódítók hiányában polgárháborús állapottal, ami még inkább fokozta a pusztulás mértékét. Szakemberek ma már bizonyítottan tekintik, hogy a következő kultúrák és civilizációk hanyatlását és bukását alapvetően a természeti alapok elpusztítása eredményezte (REES 2000, 404). – A sumer civilizáció a Tigris és Eufrátesz völgyében: a hanyatlás i.e. 3000–1800 között történt. – Az indiai indus völgyi Harappan civilizáció bukása i.e. 2300–1900 között következett be. – Petra, a Nabataean királyság fővárosa, melynek romjai a mai Jordániában láthatók. Az erdők kivágásával, a mezőgazdaság kiterjedésével és a talaj elpusztításával a petrai régió összeomlása a nyugati irányban haladó hanyatlási hullám első állomása i.sz. 600 körül. – A maya civilizáció i.sz. 600 és 800 között hanyatlott le Közép-Amerikában. – A Húsvét-szigeteken a természeti erőforrások kimerülése i.sz. 400–1600 között történhetett. – A középkori keresztény etiópiai királyságban a természeti alapok i.sz. 500–1000 között merültek ki. – Az anasztázi indián kultúra, amelynek nyomai ma New Mexikóban láthatóak, i.sz. 900–1200 között szűnt meg.

E történelmi példákban számtalan fontos tanulság levonható, most csak néhány környezetfilozófiai vonatkozást szeretnék hangsúlyozni: (i) a társadalomnak a természethez való viszonya elsődlegesen gyakorlati viszony. Ezt azért szükséges kiemelni, mert számos filozófus Platón óta az ideákat tekinti elsődlegesnek a reáliákkal szemben, a tudatot a valósággal szemben. Sok környezetfilozófus szerint az anyagi-természeti létezőket leértékeli („objektív” vagy „szubjektív”) idealista szemléletmód önmagában is jelentős mértékben hozzájárul ahhoz az értékrendhez és társadalmi gyakorlathoz, amely szinte törvényszerűen vezet a környezeti válság különböző formáihoz. A környezetfilozófia nem teheti zárójelbe a valóságot, ahogy azt Husserl javasolta, hanem éppen ellenkezőleg gyakorlati relevanciával rendelkező változtatásokat kell megvalósítania nemcsak a társadalmi tudatban és értékekben, hanem magában a praxisban is. (ii) A társadalomnak a természeti környezetével folytatott anyagcseréje nagymértékben meghatározza a természeti környezet állapotát, ami pedig visszahat magára a társadalomra is. Tehát a természeti környezethez való gyakorlati viszony hosszú távon meghatározza a társadalom sorsát, függetlenül attól, hogy ezt az összefüggést az adott

társadalom vagy civilizáció felismeri vagy sem. (iii) Ebből következik, hogy közvetlenül a hibás (természeti korlátokat és adottságokat figyelmen kívül hagyó, többnyire expanszív jellegű) társadalmi gyakorlat felelős a környezeti válságért.

(iv) Mivel a környezeti válság ontológiai értelemben egy gyakorlati probléma, ezért a válság megoldását is a praxis szintjén kell keresni, vagyis a társadalmi gyakorlatnak át kell alakulnia, és egy környezeti szempontból helyes (a természeti adottságokat és korlátokat figyelembe vevő, nem-expanszív jellegű, azaz ún. fenntartható) társadalmi gyakorlatot kell kialakítani.

(v) Tekintve, hogy a mindenkori társadalmi praxis jelentős (és folyamatosan növekvő) mértékben épül az emberek gondolkodásmódjára, a társadalmilag elfogadott értékekre, általában a társadalmi tudatra és az ideológiára, ezért a társadalmi praxisban ilyen mértékű változás csak akkor lehetséges, ha előtte alapvető változások következnek be a társadalmi tudatban és ideológiában. Azaz a „környezetpusztító” társadalmi tudatnak és ideológiának a túlélés terhe mellett át kell alakulnia egy „környezetvédő” társadalmi tudattá és ideológiává. A modern és szekularizált társadalomban a társadalmi tudatot és ideológiát elsősorban már nem a hagyomány és a vallás, hanem a ráció, azaz tudomány és a filozófia határozza meg. Éppen ebből adódik, hogy a környezeti válság megoldásának nélkülözhetetlen előfeltétele az elmélyült tudományos és filozófiai reflexió. A környezeti válság megoldásának folyamatában tehát módszertani szempontból az első és legfontosabb lépés a jelenlegi „környezetpusztító” társadalmi tudat és ideológia kritikája, illetve egy „ökologikus” társadalmi tudat és ideológia kidolgozása.

(vi) A fentiekből következik, hogy a környezetfilozófiának, ha szembe akar nézni a környezeti válsággal, akkor alapvetően három különböző területre kell reflektálnia: a természeti folyamatokra, a társadalom szellemi életére és a társadalmi gyakorlatra. Azaz a környezetfilozófiának egy új szintézist kell alkotnia, amelyben fontos szerepet kell kapnia a XX. század természettudományos eredményeire reflektáló természetfilozófiának, továbbá a földi természet jelentőségét felismerő társadalmi tudatnak és értékrendnek, valamint a fenntartható társadalmi gyakorlatot (praxist) közvetlenül megalapozó teóriának, azaz az ideológiának. A holisztikus és szintetikus megközelítés azonban rendkívül nehéz feladatot jelent, hiszen a specializálódás a kortárs kultúra egyik alapvető és meghatározó sajátossága.

A praxis erőteljes jelenléte persze nem csak a környezetfilozófia sajátossága, hanem általában jellemző az alkalmazott filozófia egyéb ágaira is. Nem véletlen, hogy a környezetfilozófia az *alkalmazott filozófia* egyik ágaként fejlődött ki. Az 1970-es évektől kezdve nemcsak a környezet, hanem a praxis egyéb problémáira (a nők és a kisebbségek helyzete, a vietnami háború kérdése, gazdaság és a medicina kérdései) reflektáló filozófiai irányzatok alakultak ki, amelyekre átfogóan mint alkalmazott filozófiára utalnak (Tóth 2002/c, 95–107).

A praxis által felvetett problémák összetett „egészek”, miközben a tudományos élet diszciplínákra tagolódik. Ezen kérdések teoretikus elemzése az előrehaladó specializáció miatt a következő problémával néz szembe: hogyan lehet a praxis holisztikus jellegű dilemmáit a diszciplínákra tagoló tudományok segítségével megérteni, és ami még problematikusabb, megoldani? Manapság szinte közhelyszerűen emlegetik a túlzott mértékű szakosodás veszélyeit, és az „egészek” érzékeny tudósok rendszeresen felhívják a figyelmet a szintetizáló megközelítések fontosságára. A filozófia azáltal, hogy a praxis problémáira a maga totalitásában tud reflektálni, előnyösen kiegészít

szítheti az egyre specializáltabb szaktudományos megközelítéseket, amelyek mindig csak egy jól meghatározott aspektusból elemzik a problémát. Ebből adódik, hogy a filozófia egy olyan közös nyelvet biztosít(hat), amely a társadalmi tudat minden szegmensével (a tudománytól a politikán át a művészetekig) képes érintkezni. Értelmezésem szerint a környezetfilozófia egyik sajátossága éppen ebben van, nevezetesen, hogy – szemben a szaktudományokkal – közvetlenül és a maga totalitásában tud reflektálni a környezeti problémára.

A környezeti probléma gyakorlatiasságából adódik, hogy a környezetfilozófia szorosan kapcsolódik a különböző *gyakorlati* tevékenységekhez és mozgalmakhoz. A „Gaia-elmélet”, a „mélyökológia”, az „ökofeminizmus”, az „állat-felszabadítás” stb. kifejezések nemcsak egy-egy környezetfilozófiai irányzatra, hanem egyben egy-egy környezetvédő mozgalomra is utalnak. A környezetfilozófusok, gyakran a vezető teoretikusok is aktívan részt vesznek a természet- és környezetvédelemben mint mozgalomban. Ráadásul úgy tűnik, hogy a környezeti szempontból helyes viselkedés (életforma, társadalmi struktúra, technológia stb.) elméleti felismerése nem vezet automatikusan annak gyakorlati alkalmazásához. Számos olyan problémát lehet felsorolni, amelyről elméleti szinten lényegében konszenzus van (pl. biodiverzitás megőrzése, CO₂-kibocsátás radikális csökkentése, a fenntartható fejlődés megteremtésének a szükségessége stb.), de a megfelelő gyakorlati lépések mégis elmaradnak. Ezért a szükséges változtatásokat úgy kell kiharcolni részben a társadalmi tehetetlenséggel, részben a rövid távon ellenérdekelte szereplőkkel szemben. Úgy tűnik, hogy a civil szférának, s azon belül a környezetvédő mozgalmaknak ebben a „harcban” meghatározó szerep jut.

Természetfilozófia. Az újkorban elsősorban Gallilei, Descartes és Newton nevéhez köthető a mechanikus természetfilozófia kidolgozása. Később a mechanika törvényszerűségei és gondolkodásmódja mint a tudományos gondolkodásmód és világnézet vált általánossá. Nyilvánvaló, hogy a mechanikus gondolkodás képviselői nem azt állították magukról, hogy mechanikusan gondolkodnak, hanem azt, hogy tudományosan, tekintve, hogy a tudományt azonosították a mechanikával. Ha a természet egy mechanikus rendszer, ahogy azt egyre többen gondolták, akkor a természetfilozófiában már nem lehet új megállapítást tenni. Indirekt módon ezt a felfogást erősítették meg azon romantikus és/vagy spekulatív jellegű természetfilozófiák kudarcai is, amelyeket a XX. századig fogalmaztak meg. Lassan a filozófusok meggyőződésévé vált, hogy minden olyan természetfilozófia, amely nem-mechanikus jellegű, az egyúttal tudománytalan is, következésképpen a természet megszűnt filozófiai problémának lenni. S így napjainkra a természetfilozófia mint filozófiai diszciplína elhalt, s csak filozófiatörténeti érdekességeként maradt fenn.

A XX. század természettudományos (fizikai, csillagászati, termodinamikai, ökológiai stb.) eredményei azonban megmutatták, hogy a tudományos gondolkodásmód nem azonos a mechanikus gondolkodással, és így a világról lehet tudományosan, de nem-mechanikusan gondolkodni. Véleményem szerint az új természettudományos eredményekre és nézőpontokra a filozófiának reflektálnia kellett volna, ahogy az újkorban reflektált a mechanikára. Jellemző, hogy miközben a mechanikára épülő természettudományos világkép a XX. század elején összeomlott, a természetfilozófia mégsem született újjá, pedig a kor vezető fizikusainak (Einstein, Heisenberg, Schrödinger) természetfilozófiai jellegű írásai ehhez kiváló alapot szolgáltatottak volna. A kor filozófiai irányzatai azonban különböző okok miatt (gondoljunk csak a marxizmus dogmatizmusára, a szellemfilozófiák természettudomány-ellenességére, illetve a pozitivizmus

metafizika- és természetfilozófia-ellenességére) elutasították, hogy a természetet mint filozófiai problémát újragondolják. Ebben feltehetően az is szerepet játszott, hogy a mechanika természetkoncepciója a gyakorlat számára rövid távon rendkívül előnyös volt. Ebből paradox módon az következik, hogy mind a mai napig az utolsó érvényes természetfilozófiai rendszer a mechanikához kötődik. Azonban a természetfilozófia hiányában, illetve a mechanikus természetfilozófia talaján a környezeti válság egyszerűen nem értelmezhető. Tehát a természet és azon belül a Föld és a bioszféra mibenlétének újra filozófiai problémává kell válnia, azaz, ahogy azt L. von Bertalanffy, majd később Ilya Prigogine is megfogalmazta, a természetfilozófia megújulására van szükség.

Az *ökológia jelentősége*. Az „ökológia” fogalmát 1869-ben Haeckel német botanikus alkotta meg az *oikosz* (ház, élőhely, lakhely, környezet) és a *logosz* (tudomány) görög szavakból. Így az „ökológia” szó jelentése: „természet háztartása”, „környezet-tan”. Maga Haeckel az ökológiát még az egyes élőlények és élettelen környezetük közti kölcsönös kapcsolatok vizsgálatának tekintette (LÁNYI 1998, 11). Kezdetben a növények és a növények környezete (az élőhely élettelen elemei) közötti kapcsolatot vizsgálták. A későbbiekben ezt az elemzési módszert kiterjesztették az állattan területére is. Az „ökológia” kifejezés jelentéstartalmának gazdagságát mutatja, hogy a biológikumot előtérbe állító értelmezés mellett lehetőséget adott a „műszaki indíttatású környezetvédőknek”, hogy az (élettelen) környezet fogalmát, míg a „bölcsező indíttatású környezetvédőknek”, hogy az ember és természet viszonyát állítsák előtérbe. Az ökológia zászlaja alatt tehát kezdetektől fogva jelen vannak a több tudományt érintő (transzdiszciplináris) megközelítések is. Persze a biológusok megpróbálják az ökológia eredeti fogalmát szűkíteni, és ezzel a megközelítési mód transzdiszciplináris jellegét megszüntetni. A biológusok az ökológiát a következőképpen értelmezik:

„Az ökológia a biológiához, azon belül az egyed feletti (szupraindividuális) szerveződési szintekkel foglalkozó szünbiológiához tartozó tudományág. [...] Az ökológia tehát élőlényközpontú tudomány, művelése élőlényismeret hiányában nem lehetséges. Az ökológia vizsgálati alapegysége tehát a populáció: az egyazon fajba tartozó, adott élőhelyen, egy időben együtt élő egyedek közössége.” (LÁNYI 1998, 12.)

Az ökológia több vonatkozásban is kapcsolódhat a humánszférához. Egyrészt az ember jelentős környezeti hatással rendelkezik a természetre, vagyis a nem-humán populációk egyik legfontosabb környezeti tényezője maga az ember. Ebben a vonatkozásban a társadalom és az ökológia kapcsolatát külsődlegesnek tekinthetjük, de ezt a kölcsönhatást többnyire mindenki elismeri. Másrészt egy radikálisabb (az ökológia eredeti kifejezéséhez jobban kapcsolódó) megközelítés az ökológia és az ember (emberi közösségek) között sokkal bensőségesebb kapcsolatot lát: ugyanis, ha az embert természeti entitásnak tekintjük, akkor teljesen logikus, hogy az ember (illetve az emberi populációk) és a környezet közötti kölcsönhatást az ökológia eszközeivel, fogalmaival és módszereivel vizsgáljuk. Ez vezet el a humánökológia fogalmához, amely magára az emberi közösségekre is alkalmazza az ökológia közismert fogalmait és összefüggéseit (pl. termodinamikai összefüggések, biogeokémiai ciklusok, táplálékláncok, a környezet eltartóképesége, a szaporodás dinamikája). Ekkor az elemzések középpontjában az ember és a természet viszonya áll. A humánökológia próbálja meghaladni a dualizmus és a diszciplinaritás kényelmes álláspontját, amely legalább annyira jellemzi a biológusok, mint a társadalomtudósok többségét. A társadalomtudományt a természeti, míg a természettudományt a humán vonatkozások kizárása vezérli.

Harmadrészt az ökológia és a társadalomtudományok közötti kapcsolat lehet szimbolikus jellegű is. Ebben az esetben az ökológiában használt fogalmakkal és szemléletmóddal elemeznek különböző – nem feltétlenül ökológiai jellegű, vagyis a természet és a társadalom érintkezéséhez kapcsolódó – problémákat. A legelső ilyen próbálkozás a szociológiához, jelesül az ún. „chicagói iskola” nevéhez köthető, ahol az ökológia szellemében elemezték a települések sajátosságait és változásait. Meglátásom szerint Lányi András például ebben az értelemben (vagyis egy gondolkodásmódként) használja a humánökológia kifejezést.

„(Humánökológusok márpedig nincsenek!) Szeretném hangsúlyozni, a humánökológia körülbelül annyira számít foglalkozásnak, mint az idealizmus vagy a naturalizmus. Egy világnézet elnevezésének »szakmásátása« pedig a lehető legelőnytelenebb emlékeket idézi fel különösképpen a mi régióinkban.” (LÁNYI 1999, 60–61.)

Természetesen a saját diszciplinájának megalapozásával elfoglalt ökológia, amely sajátos „egyed feletti” nézőpontjának érvényességét a biológián belül is ki kellett harcolnia, élesen elutasította az „ökológia” törvényszerűségeinek az emberi közösségekre való alkalmazását, illetve szimbolikus értelmezését. Az ökológiára hivatkozó humán törekvésekben (öko-filozófia, humánökológia, ökológiai antropológia, kultúrokológia stb.) diszciplinájának határait feloldó és szaktudományos jellegét kétségbe vonó „halálos” veszélyt látott (JUHÁSZ-NAGY 1987, 189–217). Ez az ideges reakció azonban teljesen érthetetlen, hiszen, ahogy a mechanikát mint tudományos diszciplinát nem ásta alá, hogy néhány újkori filozófus felismerte a diszciplína paradigmátikus jelenségét, és így vette a bátorságot, hogy a tudomány nevéből (a „mechanika” névszóból) jelzöt alkotva „mechanikus világrépről” vagy „mechanikus gondolkodásról” beszéljen, úgy az ökológia tudományát sem fenyegeti megsemmisüléssel, ha a tudomány nevéből (az „ökológia” névszóból) jelzöt alkotva „ökológikus világrépről” vagy „ökológikus gondolkodásról” beszélünk. Mindenesetre egyéb okok mellett (a környezeti problémák meghaladják az ökológia határait, a környezeti kérdések más tudományokhoz is kapcsolódnak stb.) az ökológusok tiltakozása is szerepet játszott abban, hogy az „öko-filozófia” kifejezést ma már lényegében felváltotta a „környezetfilozófia” kifejezés. (Könyvemben e két fogalmat többnyire szinonimaként kezelem, de igyekszem kihasználni a nyilvánvaló jelentéskülönbséget; nevezetesen, hogy az „öko-filozófia” kifejezés erősebben hangsúlyozza az ökológizmushoz, az ökológiai gondolkodásmóddhoz való kötődését, mint a „környezetfilozófia” kifejezés.)

Tehát a környezetfilozófiát, hasonlóan a humánökológiához, minden oldalról erős támadások érték és érik. E fenntartások mögött a diszciplináris sovinizmuson túl feltehetően más, általánosabb okok is állnak: gondolok itt például a modernitás ideológiájának uralmára vagy olyan módszertani problémákra, hogy a természet-, a társadalom- és a humántudományok között ma már kétségtelenül jelentős szemléletbeli, módszertani és paradigmátikus különbségek vannak, s ezért a kutatók és a gondolkodók többsége szerint eleve lehetetlenek e műveltségterületek határán mozgó transzdiszciplináris megközelítések. Ezért ütköznek e terület képviselői a humánökológiától a környezetfilozófián át az ökológiai közgazdaságtanig mindhárom oldal szakmai közösségeinek heves ellenállásába. E felfogás szerint komoly ökológus nem foglalkozik témájának társadalmi és filozófiai vonatkozásaival és fordítva. Mindez természetesen negatív módon hat vissza a környezetfilozófiai (valamint humánökológiai vagy ökológiai közgazdaságtani) vizsgálódásokra.

Társadalomfilozófiai és etikai szempontok. Ha belátjuk, hogy az ökológiai válság végső oka a hibás társadalmi gyakorlat, akkor ebből következik, hogy a diagnózis és a lehetséges terápia megfogalmazásában a társadalomfilozófiának (beleértve a gazdaságfilozófiát és politikafilozófiát is) meghatározó jelentősége van. Egyrészt a környezetpusztító gyakorlat sajátosságainak a tudatosításában és kritikájában, másrészt a szükséges (ökologikus) társadalmi gyakorlat alapvető eszméinek és sajátosságainak a meghatározásában.

Itt érdemes felhívni a figyelmet arra a problémára, hogy az empirikus tudományok (s a matematika kivételével ilyennek tekinthető az összes természettudomány) elsődleges feladata a „van” leírása, ezért az empirikus tudományoknak bár meghatározó szerepük lehet a környezeti válság természeti és társadalmi jelenségeinek a leírásában, ugyanakkor elvileg alkalmatlanok arra, hogy alternatívákat fogalmazzanak meg, hogy segítségükkel választ kapjunk arra a kérdésre, hogy mit *kell* tennünk, milyen gazdasági–társadalmi–politikai struktúrát kell létrehozunk annak érdekében, hogy mérsékeljük a természeti környezetünk pusztulását. A „kell” problematikájára csak a normatív tudományok adhatnak választ, így a normatív jellegű döntésemélet, közgazdaságtan, politológia, etika stb. A normatív tudományok között kitüntetett szerepe van az etikának. A környezeti etika a jelenlegi („környezetpusztító”) értékrend, a „jó”, a „rossz” és a „kell” aktuális jelentéstartalmának a bírálataival, de különösen egy ökológikus értékrend megalapozása, a „jó”, a „rossz” és a „kell” kívánatos (természeti szempontokat is figyelembe vevő) meghatározása révén meghatározó szerepet játszik a fenntartható társadalmi gyakorlat teoretikus megalapozásában.

Ideológiai kritika. A társadalmi praxist elméleti szinten közvetlenül az ideológia orientálja, ezért a környezetfilozófia számára különösen fontos problémakört jelent az uralkodó ideológia, a modernitás sajátosságainak a tudatosítása, kritikája és a lehetséges alternatívák (zöld- vagy ökoideológiák) keresése. A filozófiának mindig része volt a társadalom- és kultúrkritika: gondoljunk csak a felvilágosodás viszonyára az *ancien regime*-hez, a marxizmus kritikájára a kapitalizmussal szemben, a frankfurti iskola képviselőinek az álláspontjára az egyszemélyes technikai civilizációval szemben vagy akár Heidegger modernitáskritikájára. Ha a környezetfilozófia meg akarja érteni a jelenlegi társadalmi gyakorlat eszmeiségét, a kortárs ideológia alapvető sajátosságait, akkor elkerülhetetlenül reflektálnia kell erre a problémára, amely szükség-szerűen magába foglalja az ideológia több ezer éves történetét is. A környezetfilozófia a fogyasztói társadalomban és az azt megalapozó modernitás ideológiájában ismeri fel a környezeti válság általános (filozófiai) okait, s így tudatosítja és egyúttal kritizálja azt az ideológiát, amelynek meghatározó eleme: a gazdaság és az életszínvonal (versus életminőség) folyamatos növekedésének az igénye, az öncélú fogyasztás előtérbe állítása, az élő természet dologként való kezelése, a természet feletti uralom, illetve a természeti korlátok visszaszorításának az eszméje stb.

Számos baloldali (vagy kimondottan marxista) szerző (pl. Bookchin) a környezeti válság lényegét a kizsákmányolás fogalmában ragadja meg. Vitathatatlan, hogy a korai kapitalizmusra jellemző kizsákmányolás, amely a maga közvetlenségében és brutalitásában sújtotta a „hazai” munkásságot, a szociális piacgazdaság kifejlődésével jelentős mértékben korlátok közé szorult, miközben – legalábbis a „zöld baloldal” szerint – a tőke továbbra is kizsákmányolja a külföldi munkavállalókat, a harmadik világ lakosságát, illetve a Föld természeti-ökológiai rendszereit. A baloldali környezetvédők tehát általában a kapitalizmusban, illetve döntően a tőke érdekei alapján irányított

globalizációban látják a környezeti válság okát. Nem vitatva persze, hogy a „zöld-baloldal” különböző irányzatai különböző mértékben és mélységben bírálják a globalizáló kapitalizmust.

Természetesen a „zöld ideológiában” nem csak a baloldal van jelen, bár a jobboldali álláspont a „zöldek” esetében is kevésbé egyértelmű. A „zöld jobboldal” gyakran az egyedit állítja szembe az univerzálissal, ami egyenesen vezet a tudomány és a technika, sőt esetenként a ráció bírálatához is. E szerzők gyakran kapcsolódnak Heidegger filozófiájához. E felfogás a centrum expanziójával és globalizációs törekvései-vel szemben gyakran hangsúlyozza a lokalitást, a regionalitást és a nemzetet. Itt kell beszélnünk a környezetfilozófia és a vallások közötti kapcsolatáról is. Általában egyetértés van abban, hogy a természetvallások és a hagyományos keleti vallások sokkal „ökologikusabbak”, mint a nyugati vallások. Ugyanakkor egy határozott törekvés érezhető a kereszténység részéről, mind gyakorlati, mind elméleti téren, hogy megfeleljen az ökológiai követelményeknek. Az ökoteológiának fontos szerepe van a hagyományos értékekhez kötődő antropocentrikus környezetfilozófia kialakulásában is. Összességében azonban a „baloldali” és „jobboldali” kifejezések a zöld-ideológiák esetében is egyre kevésbé használhatók.

A környezetfilozófia osztályozásáról. Megfigyelhető, hogy az egyes környezetfilozófiai irányzatok gyakran szorosan kapcsolódnak egy-egy hagyományos filozófiai irányzathoz. Így a társadalmi ökológia a hegeli–marxi örökséghez, az ökofeminizmus a feminizmushoz, az ökoteológia a teológiához stb. kapcsolódik. Ma már szinte minden filozófiai irányzat a szerződéselméletektől az utilitarizmuson át a fenomenológiáig megpróbálja saját módszertani elveivel összhangban értelmezni a környezeti problémákat. Ekkor a környezettel foglalkozó filozófusok elsősorban a már kidolgozott fogalmi apparátust alkalmazzák a környezeti problémákra. Vannak azonban olyan környezetfilozófiai irányzatok is (Gaia-elmélet, mélyökológia, föld-etika stb.), amelyek a filozófiában új, döntően az ökológiához kapcsolódó szempontokat fogalmaznak meg.

Ha megpróbáljuk tovább csoportosítani ezeket az irányzatokat, akkor – a korábbiakkal összhangban – megfogalmazhatjuk azt is, hogy a környezetfilozófiára mindhárom műveltségterület hat, azaz bizonyos irányzatokban a természettudományos, másokban a szellemtudományos, illetve a társadalomtudományos megfontolások uralkodnak. Természetesen, mint minden osztályozás, ez is leegyszerűsít, hiszen a környezetfilozófia mint filozófia csak akkor lehet sikeres, ha mindhárom műveltségterületre képes reflektálni. Tehát csak ezekkel a fenntartásokkal lehet beszélni természet-, társadalom- és szellemtudományos környezetfilozófiáról.

A „*természettudományos környezetfilozófiához*” sorolhatók olyan irányzatok, mint az organikus rendszerelmélet (Bertalanffy, Prigogine, László), a korábban már említett humánökológia különböző irányzatai, a Gaia-elmélet (Lovelock) vagy éppen a föld-etika. A „*természettudományos környezetfilozófia*” tengelyében a természet, és különösen az organikus természet mibenlétének az értelmezése, valamint a természet és a társadalom között meglévő anyagi folyamatok állnak, de inkább természettudományos, mint társadalomtudományi nézőpontból. A társadalmi értékrend, a társadalmi tudat és ideológia ezzel a problémával összefüggésben és csak másodlagosan kerül előtérbe.

A „*szellemtudományos környezetfilozófia*” kapcsolódva a saját hagyományaihoz (életfilozófia, fenomenológia, hermeneutika) a hangsúlyt az értékekre, a gondolkodási formákra és általában a társadalmi tudat elemzésére helyezi. E megközelítés szerint

a környezeti probléma alapvetően szellemi probléma, amelynek persze a természet érintettsége miatt vannak materiális jellegű vonatkozásai (tünetei) is. Míg a „természet-tudományos környezetfilozófia” elfogadja a tudományos gondolkodás alapvető szabályait, és a környezeti válságot a tudomány határain belül próbálja értelmezni, addig a szellem-tudományos hatás alatt álló környezetfilozófia nemcsak hogy ellenzi a természettudományos gondolkodást, hanem magát a környezeti válságot is gyakran e tudományok túlzott hatalmának és befolyásának a következményeként definiálja. Nyilvánvaló, hogy e két irányzatnak nem opponálni, hanem kiegészítenie kellene egymást, de a súlyos módszertani különbségek miatt erre kicsi az esély. Bár Lányi András szerint a természettudományra épülő megközelítés „*lényegbevágó párhuzamosságot mutat az interszubsztantívitás fenomenológiai vizsgálatához kapcsolódó*” törekvésekkel (LÁNYI 2003, 93–94). E felfogás szerint a szellem-tudományos hatások alatt álló környezetfilozófia nem tudományellenes, hanem csak a mechanikai alapokon álló szcientista objektivizmust és naturalizmust bírálja, viszont összhangba hozható a XX. és XXI. század tudományos gondolkodásával, amelyet olyan elméletek jellemeznek, mint relativitás-elmélet, kvantumfizika, organikus rendszerelmélet, káoszelmélet, ökológia, pszichoanalízis stb.

A „*társadalomtudományos környezetfilozófiai*” megközelítések kezdetben a demográfiai (neomalthusianizmus, a Római Klub jelentései, Hardin) és a közgazdaságtani (Gorgescu, Daly, Schumacher, Polányi) kérdéseket állították a középpontba (közjavak, externáliák, piaci kudarcok stb.). A jelenleg uralkodó neoliberais közgazdaságtan természetpusztító elméletét és gyakorlatát a paradigma keretein belül bírálja a környezet-gazdaságtan, illetve e kereteken kívül az ökológiai közgazdaságtan. Természetesen ide sorolandók a már említett társadalom- és ideológiakritikák, illetve a környezeti etikák is.

M. Zimmermann a környezetfilozófiát döntően a radikalitás – mérsékeltség, illetve az antropocentrizmus (antropocentrism) – ökocentrizmus (ecocentrism) kategóriapárok alapján csoportosítja (ZIMMERMANN 1993, vii–viii). Az antropocentrizmus fogalmának jelentése: „az embert a világmindenség középpontjának és a világ teremtése végső céljának tekintő nézet” (BAKOS 1994, 63). Az antropocentrikus gondolkodás szerint „az ember az első”. Az ökocentrizmus ezzel szemben az élővilág és környezetének az elsőbbségét hirdeti. Zimmermann szerint a környezetfilozófiának durván három fő területe van.

(i) Az első irányzat az *antropocentrikus reformizmus*, amely szerint a környezeti kérdések a jelenlegi társadalmi struktúra és értékrend keretei között megoldhatók. A problémák alapvető oka a levegő- és vízszennyezés, a természeti erőforrások pocsékolása, a tudatlanság, a mohóság és a rövid távú gondolkodás. Így olyan tényezőket szorgalmaznak, mint a törvényhozás, a politika megváltoztatása, az oktatás kibővítése, zöld adók bevezetése, privatizálás (vagy éppen kollektivizálás), a növekvő erkölcsi elkötelezettség a jövő generációjával szemben, a természeti javakkal való bölcs pásztorkodás stb. E felfogás szerint a természetnek „csak” instrumentális jelentősége van, vagyis az emberi (jó)lét és célok számára eszközként szolgál; persze a természet instrumentálitása a növényi és állati táplálék biztosításától a természeti táj nyújtotta esztétikai élményig sokfajta lehet. Az antropocentrikus reformisták a radikális ökológusokat naivnak tekintik és az általuk követelt radikális változásokat valószerűtlennek.

(ii) A második területe a környezetfilozófiának a *környezeti etika*, amelyet többnyire egy gyenge antropocentrizmus jellemez. Az ember sokkal értékesebb, mint a nem-

humán lények, de a magasabb rendű állatok vagy akár az összes élő egyed is rendelkezik belső értékkel. A belső értékkel rendelkező élőlényeket pedig nem lenne szabad kizárólag csak instrumentálisan kezelni. A környezet-etikusok hasonló okok miatt emelik fel a szavukat az érintetlen természet megőrzéséért vagy a kihalt fajok védelméért. A környezet-etikusok szerint az etikának a „kiterjesztése” az emberi fajon túlra nem csak elkerülhetetlen, hanem a korábbi „felszabadítási” folyamatok (rabszolgák, nők, feketék) logikájához illeszkedő morális kötelezettség.

(iii) A harmadik terület a *radikális ökológia*, ez magába foglalja a mélyökológiát, öko-feminizmust és a társadalmi ökológiát. A radikális ökofilozófusok két okból is radikálisnak tekintik magukat. Egyrészt az ökológiai krízis értelmezésében, másrészt mert úgy vélik, hogy csak egy forradalmi jellegű kulturális paradigmaváltás mentheti meg a Földet a további pusztulástól. Bár a radikális környezetfilozófusok elismerik, hogy a jelenlegi gyakorlat reformja rövid távon sokat segíthet, mégis fenntartják, hogy a reformok hosszú távon elégtelenek, mert csak a szimptomákra irányulnak és nem az ökológiai krízis gyökereire. A radikális ökológiák a modernitás általános (metafizikai, ismeretelméleti, tudományelméleti, etikai) előfeltevéseit is megkérdőjelezzik. Zimmermann hangsúlyozza azt is, hogy a radikális ökológia irányzatai között a környezeti krízis okait, illetve a szükségesnek látott változtatások irányát és jellegét tekintve jelentős véleménykülönbség van. Így például csak a mélyökológia tekinthető következetesen ökocentrikus gondolkodási formának. Ezek a különbségek éles vitákhoz vezettek, elsősorban a mélyökológia és a másik két irányzat között.

Zimmermann osztályozása megmutatja, hogy a környezeti válság kapcsán a környezetfilozófusok milyen mértékű változásokat látnak szükségesnek. Az antropocentrikus reformizmus képviselői szerint nincs szükség a nyugati filozófia alapértékeinek újragondolására, a környezeti etikusok szerint az etika területén új eszmékre és megközelítésekre van szükség, míg a radikális ökológusok szerint az egész modern filozófiát, beleértve a metafizikát, ismeretelméletet és a természetfilozófiát is, új alapokra kell helyezni.

Persze ez az osztályozás is számos leegyszerűsítést tartalmaz. A társadalmi ökológia például bár radikálisan tagadja a fennálló struktúrát, de nem utasítja el az antropocentrizmust. Ezzel szemben a Gaia-elmélet egyértelműen ökocentrikus, ugyanakkor (legalábbis Lovelock) a társadalmi változtatásokat illetően egyáltalán nem tekinthető radikálisnak. Tehát csak tendenciaszerűen igaz az a kijelentés, hogy az ökocentrikus megközelítések általában radikális, míg az antropocentrikus megközelítések mérsékelt változtatásokat akarnak. Továbbá számos holisztikus környezeti etika lényegében ökocentrikus jellegű, vagyis az sem állítható, hogy a környezeti etikákra minden esetben egy gyenge antropocentrizmus lenne jellemző.

IRODALOM

- BAKOS, Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézi szótára*. Budapest: Akadémiai.
- JUHÁSZ-NAGY, Pál 1987. Kulturális ökológia: néhány kritikai észrevétel. In Cs. Varga, István (szerk.): *A kultúra ökológiája*. Új forrás füzetek. Tatabánya: Komárom Megyei Tanács.
- LÁNYI, András 1999. *Együttéléstan: A humánökológia a politikai filozófiában*. Liget könyvek. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- LÁNYI, András 2003. A test – nyílás. *Liget*, 8. 82–96.
- LÁNYI, György 1998. *Ökológia tényről tényre. Enciklopédia és értelmező szótár*. Budapest: Környezet és Fejlődés Kiadó.
- REES, William E 2000. Human Ecological Assessment of Economic and Population Health. In Crabbé, P. – Holland, A. – Ryszkowski, L. – Westra, L. (eds): *Implementing Ecological Integrity: Restoring Regional and Global Environmental and Human Health*. The Netherlands: Kluwer.
- TÓTH, I. János 2002. Az alkalmazott filozófia státuszáról. In Karikó, Sándor (szerk.): *Az alkalmazott filozófia esélyei*. Budapest: Áron.
- TÓTH, I. János 2005. *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. Szeged: JATE Press.
- ZIMMERMANN, Michael (ed) 1993. *Environmental Philosophy*. New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.